

Ivan Stevović
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

**BRANKO POPOVIĆ (1882–1944) I ISTORIJA UMETNOSTI:
NAPIS IZ VREMENA KRIZE***

Apstrakt:

U radu se razmatra sadržaj napisa o stanju istorije umetnosti u Srbiji, koji je kao dekan Tehničkog fakulteta u Beogradu za potrebe *Srpskog civilnog/kulturnog plana* krajem 1942. godine sastavio arhitekta, slikar i likovni kritičar Branko Popović. Na osnovu sadržaja dokumenta ustanovljavaju se sistematičnost i širina Popovićevog pokušaja da i u vremenima krize konsoliduje ovu naučnu disciplinu nezavisno od bilo kakve ideološke matrice. Popovićevo smaknuće posle oslobođenja Beograda u jesen 1944. godine najverovatnije da je značajno umanjilo dalje napore u pokušajima institucionalizacije istorijskoumetničkih pregnuća u posleratnoj Srbiji.

Ključne reči:

Branko Popović, istorija umetnosti, Srpski civilni/kulturni plan

* Rad je nastao u okviru projekta *Čovek i društvo u vreme krize* koji finansira Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Odjednom, kao grom iz vedra neba, objavljen je u Politici, u ponedjeljak 27. novembra 1944, spisak od stotinu pet streljanih izdajnika srpskog naroda[...] Posebno je bolno odjeknula smrt izvrsnog srpskog slikara Branka Popovića...

(Д. Медаковић, *Ефемерис II*, 281–283)

Duge su senke prošlosti. Njihove konture na teško dokučiv način prkose da se utope u sivilo potonje svakodnevice. Što je prošlost iz koje izrastaju više neželjena, to su i senke duže i oštrije, osobito kad izrastaju iz zločina, iz ubistva učinjenog bez krivice, bez suđenja, bez groba pogubljenog, pod nikad razjašnjenim okolnostima. „Čovek živi dok god mu se pominje ime”, uči stara egipatska poslovice, pa je samo delimična istina da „ljudi čije je ime izbrisano iz anala i uklonjeno s kamenih spomenika simbolički umiru i drugi put” (Asman 2018, 47). Jer, postoje i oni o koje se sile prošlosti, kao u antičkom mitu, doslovno otimaju, pokazujući da ta prošlost nije i nikada ne može biti jedna i jedina.

Kratak i nedvosmislen, skup raspoloživih činjenica govori da je arhitekta i slikar Branko Popović ubijen u danima između oslobođenja Beograda i ponedjeljka, 27. novembra 1944. godine (Cvetković 2006, 87, 91; Цветковић 2019, 155–156). Nad senima mrtvog ćutanje obično obuzme i najgovornijije. Stoga je neminovno zapitati se šta je to što je umetnikovog dugogodišnjeg kućnog prijatelja Miroslava Krležu navelo da 7. juna 1979. godine podsmešljivo spomene kako je imao priliku „čuti kada Branko Popović čita Šantićevu pjesmu o krunidbi kralja Petra 1903. Čuo sam ga kad čita na radiju tu pjesmu, on plače, on ne može da odoli, guta suze, toliko je uzbuđen.” (Čengić 1990, 201) Ili, šta je to što je znao Popovićeve prvi asistent Đurđe Bošković da, još tri godine kasnije, vođen čudnim putevima svesti i savesti, izrekne protokolarnu hvalu svom profesoru, ne propuštajući, međutim, da doda da je „u ratnom vihoru, za vreme okupacije, on [...] zahvaljujući svojim neobuzdanim ambicijama, proigrao i svoje ime i svoj život” (Bošković 1982, 20). Kojoj podobnosti su služila ovakva herostratska saopštenja, jesu li ona iznova ubijala ili vaskrsavala Branka Popovića, onda kada je mrtvi umetnik već odavno bio prepušten „odgođenom zaboravljanju”, prihvatanju u svakovrsni životno-istorijski arhiv, ono mesto u koje ne zalaze mnogi (Asman 2018, 35–40). Ili možda ni tada još uvek nije tamo prebivao, jer Miloš Crnjanski je, po vlastitom sećanju 1975. godine, jednom prilikom Moši Pijade rekao: „strelj’o si mi Branka Popovića – streljaćeš i mene”. (Ломпар 2018, 303) Koliku je simboličku težinu po ovdašnju kulturnu javnost imalo Popovićevo pogubljenje kada je, posredno ili izravno, kao svojevrsna paradigma zločina, bilo spominjano i više od tri decenije nakon što se dogodilo? Koliko je puta jednoj strani bilo potrebno da ga, uvek uzaludno, ubija? Koliku su snagu nosili ovo ime, ova ličnost i njena sudbina?

Zašto je ubijen Branko Popović? Tragičnu banalnost čina likvidacije dodatno naglašava njeno zvanično objašnjenje, prema kojem je „Dr Branko Popović, profesor Univerziteta i dekan Tehničkog fakulteta” bio „najbliži saradnik ministra Jonića”, i kao takav „Bećareviću denunciраo veći broj slobodoljubivih studenata i građana”, a uz to radio i „na fašizaciji srpskog naroda preko tzv. Srpskog civilnog plana”. Zbog

toga je nekoliko meseci nakon vesti u *Politici*, saopštenjem Državne komisije od 15. marta 1945. godine bio proglašen ratnim zločincem i izdajnikom. (Цветковић 2019, 144, 331) Ipak, onako kako to biva s pravdom, presudom Okružnog suda u Beogradu iz 2007. godine doneto je rešenje o njegovoj potpunoj rehabilitaciji. Prema postojećoj dokumentaciji i svedočenjima, nijedna od navedenih stavki „optužnice” nije bila verodostojna, osim one da je Branko Popović učestvovao u stvaranju projekta, odnosno dokumenta poznatog pod nazivom *Srpski civilni/kulturni plan*, koji je nastajao u periodu od 1942. do 1944. godine. U ovom dokumentu, najobimnije poglavlje kojem je Popović bio samostalni autor bilo je naslovljeno kao „Izveštaj o stanju u oblasti istorije umetnosti opšte i srpske u nas”, predato rukovodiocu projekta Vladimiru Velmar-Jankoviću, s datumom 18. decembra 1942. godine. (Стојановић 2012a, 464–468) Usled Popovićevog rada na Tehničkom fakultetu, slikarske delatnosti i preko osamdeset objavljenih likovnih kritika, studija i oglada koji, sagledani u celini kao retko plodan opus, tek čekaju svojeg pravog istraživača (Розић 1996; Розић 2004) navedeni napis donekle razumljivo ostao je u senci, izvesno i usled kontroverzne prirode i odgovarajuće recepcije koje su doskora pratile *Srpski civilni/kulturni plan*. S druge strane, programski karakter Popovićevog teksta i činjenica da se nešto slično nikada više nije pojavilo u odgovarajućoj historiografiji, razlog su nastanka belešci koja se nalazi pred čitaocem. Takođe, njome se nastoji zatrti i poslednji povod eventualnoj zapitanosti je li Branko Popović na bilo koji način i posle svih podnetih žrtava, od balkanskih ratova do banjickog tamnovanja na prelomu 1941. i 1942. godine, radio „na fašizaciji srpskog naroda”.

Zamišljen i ostvaren kao „jedinstven projekat u srpskoj nacionalnoj istoriji, jedan opšti plan preuređenja celokupnog narodnog života u mirnodopskim uslovima [...] temeljen na tri osnovne vrednosti: depolitizaciji, kontinuitetu i nacionalizmu (uređenju života prema tradicionalnim srpskim kulturnim vrednostima)”, *Srpski civilni/kulturni plan* bio je podeljen na biološki, duhovni, tehnički i ekonomski sektor, s tim što je ovaj drugi „imao [...] najširi problemski opseg, obuhvatajući u najvećoj meri kulturu, umetnost, nauku, obrazovni sistem i pravni sistem”. (Стојановић 2012b, 113) Sledstveno tome, „posebna pažnja u okviru duhovnog sektora [...] bila je posvećena očuvanju nacionalnog identiteta i tradicije”, pa su kao „osnovni elementi o kojima se trebalo starati bili označeni srpski jezik, narodno predanje, kultura i istorija.” Imajući u vidu pogrome Srba na različitim tačkama njihove teritorije, iako je sasvim opravdan utisak „da autori plana i saradnici na projektima [...] nisu bili vođeni čisto akademskim pobudama”, radom predviđenim „na očuvanju i unapređivanju nacionalnog identiteta mogu se uočiti i praktična stremljenja ka očuvanju srpskih nacionalnih interesa koje su rat, okupacija i novonastale političke okolnosti doveli u pitanje”. (Стојановић 2012b, 114) I po konceptu i po imenima onih koji su ga sprovodili, a među najangažovanijima su bili Veselin Čajkanović, Nikola Radojčić, Radoslav Grujić, Aleksandar Solovjev i mnogi drugi (Стојановић 2012b, 115), rad na planu bio je ustrojen ozbiljno i institucionalno: bilo je predviđeno osnivanje *Centra za ispitivanje srpskog jezika i njegove istorije*, *Centra za proučavanje etničke prošlosti i etničkih osobina stanovništva u svim srpskim zemljama*, *Arheološkog*

instituta i Centra za istraživanje srpske istorije kao krovne naučnoistraživačke ustanove u duhovnom sektoru, ustanove iz koje je trebalo da proiziđe „selekcija i obuka novih naučnih kadrova i izdavanje većeg broja istorijskih izvora i naučnih sinteza od velikog nacionalnog značaja [...] U fazi definisanja problema iz *Srpskog civilnog/kulturnog plana* i određivanja univerzitetskih odbora za njihovo rešavanje, pojedini saradnici bili su zaduženi da Ministarstvo upoznaju sa trenutnim stanjem u svojim naukama”. (Stojanović 2012b, 115–116) Autor napisa o opštoj i nacionalnoj istoriji bio je Nikola Radojčić, o stanju i zadacima srpske arheologije gotovo izvesno je pisao Miodrag Grbić (Bandović 2019, 166), i to su bili širi okviri u kojima je nastao i dokument s potpisom Branka Popovića.

S velikim iskustvom arhitekta, slikara i likovnog kritičara, beskompromisan i oštroid u vlastitom sudu, Popović je svoje izlaganje započeo rekapitulacijom opšteg stanja u oblasti istraživanja. Konstatovao je da je „istorija umetnosti u nas oskudna [...] naučnicima i naučnim delima” za šta je načelno obrazloženje nalazio u činjenici da je „teško [...] naći u jednom naučniku dobar spoj valjanog istoričara i pouzdanog stručnog poznavaoca umetnosti u svom njihovom stvaralačkom bogatstvu i raznovrsnosti. Lakše se pari stručnost istoričara s poznavanjem jezika, literature, prava, sociologije, ekonomije, etnografije ili spoznavanjem politike i ratovodstva ili religije, pa čak i filosofije. Ali sa poznavanjem umetnosti ili pozitivnih nauka to ide teže”, te se stoga i dešava „da se u jednoj reputiranoj istoriji umetnosti izvesna značajna umetnička dela ili čitave periode tretiraju kao što prirodnjaci tretiraju fosile [...] ili u drugoj kao literarni motiv.” Srazmerno suprotno tome, smatrao je Popović dajući na značaju disciplini, „istorija umetnosti je tek jedan deo kulturne istorije naroda i čovečanstva i prema tome više merilo njegovog duhovnog razvitka i slika njegovih duševnih osobina.” Teškoću obrazovanja kadrova i dalje je razumevao kao središnju, ispravno uočavajući da „izučavanje razvitka umetnosti privlači u velikoj meri i same umetnike i umetničke stručnjake. Stoga vidimo i na strani i kod nas veliki broj umetnika, naročito arhitekta da ulaze u istoriju umetnosti i da se njome bave”, iako im „često nedostaje u potrebnoj meri siguran naučni aparat istoričara. To su svakako”, završio je uvod izveštaja, „prve teškoće sa kojima ima da se bori istorija umetnosti kao nauka.” (Stojanović 2012a, 464–465)

Od problema formiranja istoričara umetnosti, Popovićeva rekapitulacija kretala se ka institucionalnim vidovima ustrojstva discipline. „Ne da se zamisliti rad na istoriji umetnosti bez velikih muzeja naučno i umetnički uređenih i dobro kompletiranih, bez istih takvih biblioteka i bez administrativne organizacije i podele zemlje u cilju proučavanja i čuvanja umetničkih spomenika, pri čemu iskopavanja igraju vrlo važnu ulogu.” (Stojanović 2012a, 465) Takođe, neophodnost predstavljaju stalna putovanja, organizovanje naučnih ekspedicija i neprekidna saradnja stručnjaka ostvariva putem naučnih kongresa. Najzad, način organizovanja odgovarajućih ustanova, od univerziteta, preko muzeja do umetničkih akademija i škola primenjenih umetnosti, prema Popoviću je predstavljao još jedan bitan preduslov „kako će se izvršiti zadaci koje postavlja istorija umetnosti kao nauka kao i oni koji bi se njoj mogli postaviti”. (Stojanović 2012a, 465) U inicijalnoj fazi i

pod uslovima bolje naučne organizacije, teret tih zadataka trebalo je, uz potpisnika, da ponesu Miloje Vasić, Vladimir Petković, Petar Popović, Radosav Grujić, Lazar Mirković, Aleksandar Deroko, Milan Kašanin, Đurđe Bošković, Đorđe Mano-Zisi, Miodrag Grbić, Svetozar Radojčić i Branislav Kojić, potpomognuti nekolicinom „mlađih školovanih početnika”. Oni bi imali da dopune i sistematski srede dotadašnju nacionalnu istorijskoumetničku literaturu, koja je trebala da posluži kao građa za konačno objavljivanje jedne srpske istorije umetnosti, budući da „ne postoji na srpskom jeziku nijedna istorija srpske umetnosti, čak nijedan potpuniji analitički i sintetički pregled”. Uporedo s tim najvažnijim zadatkom, pažnju je trebalo usmeriti i na formiranje inventara u vidu kartoteke „gde bi bili sabrati podaci o svima srednjovekovnim i poznijim umetničkim spomenicima i umetničkim delima: kronološki, topografski, istoriski i umetnički sa geografsko-istoriskom mapom, sa planovima, crtežima i fotografijama”. (Стојановић 2012a, 466)

Navedeni poslovi imali su da budu tek početak znatno sveobuhvatnijeg delovanja na konsolidovanju i davanju novog podsticaja proučavanju istorije umetnosti u Srbiji. U narednom odeljku Popović je stoga u devet tačaka izložio svoje viđenje dalje strategije njenog razvitka. Težište buduće delatnosti bilo je zamišljeno u ozvaničenju ili pre oficijelnom obrazovanju centra kojim bi bila objedinjena i dalje obogaćivana spomenuta kartoteka, na kojoj je više godina unatrag već bio radio Aleksandar Deroko. „Njemu bi trebalo poveriti ovaj posao i staviti mu potrebna sredstva na raspoloženje preko Zavoda za narodnu umetnost na Univerzitetu”, a „g. Deroka bi u ovom poslu trebalo pomoći jednim radnim i jednim savetodavnim odborom” (Стојановић 2012a, 467). Nadalje, Popović je predlagao izradu istoriografske bibliografije srpske umetnosti, čemu bi usledilo pisanje odgovarajućih pregleda i prve sinteze, jednako kao i inicijativu na nastajanju jedne opšte istorije umetnosti, neophodne da bi se proširili okviri njenog sveukupnog sagledavanja i preciznije protumačili svojstva i dometi nacionalnog umetničkog stvaralaštva. U muzealnoj delatnosti, s obzirom na to da se praktično sam odranije već bio našao na poslu organizacije legata Joce Vujića i još nekoliko muzejskih zbirki u vlasništvu najviše nacionalne obrazovne ustanove, Popović je smatrao ne samo to da „treba misliti na osnivanje univerzitetskog muzeja” već i da „u vezi s tim a pogotovu što smo ostali bez muzeja u Skoplju treba obratiti svu pažnju na uređenje Muzeja srpske crkve”, a da značajno veću pažnju valja pokloniti organizaciji „Muzeja opštine grada Beograda i Muzeja beogradske tvrđave”. Konačno, „potrebno je što pre izvršiti podelu zemlje na istorisko-kulturno-umetničke okruge i preko ovih organizovati čuvanje istoriskih i umetničkih spomenika i dela i proučavanje istih. Naročito bi proučavanje profane umetnosti koja se neproučena, nesnimljena i nezabeležena gubi, trebalo pospešiti.” (Стојановић 2012a, 468)

Rat i okupacija svakako nisu bili ambijent povoljan za ostvarivanje ovako ambiciozno zamišljenog projekta, ali to je zapravo bio način na koji je, prema presudi, Branko Popović radio „na fašizaciji srpskog naroda”, trudeći se da i u surovim okolnostima sačuva i organizuje rad na izučavanju nacionalne kulturne zaostavštine. Da se nije dogodilo ono što se dogodilo, da nije mučki ubijen, poneke od njegovih

ideja verovatno bi u nekom vidu zaživele i u posleratnoj naučnoj javnosti, onako kako se zbilo sa načelima na kojima je maja 1947. godine bio utemeljen Istorijski institut SANU „koji je po svojim zadacima i načinu funkcionisanja potpuno odgovarao konceptu koji je predložio prof. Nikola Radojčić tokom okupacije”. (Стојановић 2012b, 131) Ali ni to se nije desilo – proučavanje umetnosti, a osobito one koja je činila zaostavštinu srpskog srednjeg veka, različitim i u osnovi Popovićevom planu duboko oprečnim tokovima, krenulo je u pravcu faktičke teritorijalno-hronološke razgradnje nacionalnog nasleđa, u korist doslovnom stvaranju srednjovekovnih kultura novoformiranih socijalističkih republika Makedonije, Crne Gore i autonomne pokrajine Kosova i Metohije. (Стевовић 2021, 304–312) Jedino što je ostalo nad napisom, ličnošću i delom Branka Popovića jesu duga senka koja i danas opominje, ali i uverenje da čovek ne umire dok god mu se spominje ime.

LITERATURA

- Asman, Alaida. *Oblici zaborava* (s nemačkog prevela Aleksandra Bajazetov). Beograd: Biblioteka XX vek, 2018.
- Bandović, Aleksandar D. *Miodrag Grbić i nastanak kulturno-istorijske arheologije u Srbiji*. (Докторска дисертација). Beograd: Filozofski fakultet, 2019.
- Бошковић, Бурђе. *Сећања конзерватора*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1982.
- Cvetković, Srđan. „Ko su (105) 104 streljanih u Beogradu 1944.” *Istorija 20. veka XXIV-1* (2006): 88–102.
- Цветковић, Срђан. *Између српа и чекића. Ликвидација „народних непријатеља” 1944–1953*. Београд: Службени гласник, 2019.
- Ћengiћ, Enes. *S Krležom iz dana u dan*, III (1978–1979). Sarajevo: Svjetlost, 1990.
- Ломпар, Мило. *Црњански – биографија једног осећања*. Нови Сад: Православна реч, 2018.
- Розић, Владимир. *Бранко Поповић: сликар и ликовни критичар*. Београд: САНУ, 1996.
- Розић, Владимир (прир.). *Бранко Поповић: ликовне критике, огледи и студије*. Ужице: Градска галерија, 2004.
- Стевовић, Иван. „L’ancien art serbe. Les églises један век касније.” у *Габријел Мије и истраживања старе српске архитектуре*, ур. Дубравка Прерадовић – Миодраг Марковић, 288–318, Београд: САНУ 2021.
- Стојановић, Александар. *Српски цивилни/културни план владе Милана Недића*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2012а.
- Стојановић, Александар. „Историја и историографија у Српском цивилном/културном плану.” *Токови историје 2/2012* (2012b): 112–134.

Ivan Stevović
University of Belgrade, Faculty of Philosophy

**BRANKO POPOVIĆ (1882 –1944) AND THE ART HISTORY:
A NOTE FROM THE TIME OF CRISIS**

Summary:

The paper is dedicated to the content of a note about the state of Art History in Serbia, composed in late 1942 for *The Serbian civil/cultural plan* by the architect, painter, and art critic Branko Popović, at that time the dean of the Faculty of Engineering in Belgrade. Based on the content of the document, the width and systematicity can be acknowledged in Popović's attempt to consolidate this scholarly discipline even in times of crisis, apart from any ideological matrix. The core of this record considered the modes of professional shaping of art historians, the organization of the discipline through the founding of diverse institutions, and the ways that Art History should be advanced as the discipline, in the national as well as in universal domain. The execution of Popović, after the liberation of Belgrade in the fall of 1944, most probably significantly diminished the efforts in the attempts and reaches of the institutionalization of art-historian zeals in postwar Serbia.

Key words:

Branko Popović, Art History, *Serbian civil/cultural plan*